

Epistemologija ruba:

Arhitektura transparentnosti i vrednovanje nezavisnih ontologija izvan institucionalne znanosti

Autor: Davor Moravek

Sažetak: Ovaj rad istražuje epistemološki status teorijskih okvira koji nastaju izvan standardnih akademskih institucija, a koji teže uspostavljanju novih ontologija. Institucionalna znanost takve pothvate redovito odbacuje kroz mehanizme stručne recenzije, što se u radu analizira kroz prizmu koncepta epistemičke nepravde Mirande Fricker. Nasuprot pukom metodološkom eskapizmu, rad predlaže strukturirani „heuristički predložak” od pet faza – arhitekturu transparentnosti. Ovaj predložak omogućuje nezavisnim autorima da eksplicitno razgraniče čiste ontološke premise od izvedenih kauzalnih teorija, te da prevedu peirceovsku abduktivnu logiku otkrića u format podložan transformativnoj kritici. Oslanjajući se na koncepte situiranoga znanja (Donna Haraway), nomoloških krparija (Nancy Cartwright) i socijalne epistemologije (Helen Longino), rad pokazuje kako nezavisni mislioci mogu iskoristiti institucionalni jezik kao „pragmatičnoga Trojanskog konja”. Time se izbjegava Feyerabendova zamka normativnosti, a radikalnim, izvaninstitucionalnim idejama omogućuje se ulazak u legitimnu znanstvenu arenu, čime se u konačnici obogaćuje i sama znanost.

Ključne riječi: *nova ontologija, epistemička nepravda, socijalna epistemologija, abdukcija, arhitektura transparentnosti, filozofija znanosti, izvaninstitucionalno znanje.*

Uvod: Epistemička nepravda i performativna kontradikcija

Kada se teorijski radovi koji nastaju izvan standardnih akademskih institucija – a koji teže uspostavljanju potpuno nove ontologije – sagledaju kroz prizmu suvremene filozofije znanosti, optika procjene radikalno se mijenja. Klasična, institucionalna znanost pred ovakve tekstove postavlja kruta pitanja o neposrednoj dokazivosti, uskoj specijalizaciji i postojećem konsenzusu. Iz te stroge, nerijetko isključive perspektive, radovi nezavisnih mislilaca redovito se a priori odbacuju. To odbacivanje, međutim, nije samo metodološki problem; kako bi to formulirala britanska filozofkinja Miranda Fricker, riječ je o specifičnoj vrsti *epistemičke nepravde* (eng. *epistemic injustice*), točnije o hermeneutičkoj i svjedočanskoj nepravdi, gdje se autoru unaprijed oduzima epistemički autoritet isključivo na temelju njegova izvaninstitucionalnog statusa i neortodoksnoga kognitivnog pristupa (Fricker, 2007).

Ovaj esej pokušava ponuditi epistemološki okvir za pravednije, ali jednako rigorozno vrednovanje takvih pothvata. Pritom je nužno odmah na početku razriješiti vlastitu *performativnu kontradikciju*. Ovaj tekst, naime, brani pravo izvaninstitucionalnih mislilaca na epistemičku legitimnost, ali to čini koristeći kanonske, duboko institucionalne alate (oslanjajući se na Poppera, Kuhna, Lakatosu, Longino, Cartwright i Peircea). On ne progovara s nekoga čistog, neokaljanog „izvanjskog” mjesta, jer u suvremenome diskursu takvo mjesto ne postoji. Naprotiv, ovaj tekst svjesno funkcionira kao pragmatični most – on koristi jezik institucije kako bi u njezinim visokim zidinama otvorio prostor za ono što su Gaston Bachelard i Georges Canguilhem nazvali *epistemološkim prekidom* (fr. *rupture épistémologique*). Prekid ovdje ne znači puku, linearnu nadogradnju staroga znanja, već radikalnan, diskontinuiran skok koji iz temelja ruši same pretpostavke i pojmovni aparat ukorijenjene paradigme (Bachelard, 1938).

Ontologija naspram teorije i situirano znanje margine

Da bismo razumjeli zašto institucije odbacuju ovakve radove, ključno je konceptualno razdvojiti dva pojma koja se u kritici često pogrešno izjednačavaju. *Ontologija* je prvenstveno kategorijalni okvir – definicija onoga što uopće postoji, utvrđivanje temeljnih vrsta bića i fenomena te postavljanje pravila o tome kako je svijet izgrađen. S druge strane, *teorija* je sustav kauzalnih mehanizama koji objašnjava kako te već zadane kategorije međusobno djeluju u vremenu i prostoru. Nezavisni, vizionarski radovi često pokušavaju oboje istovremeno: oni izmišljaju nove kategorije (novu ontologiju) i odmah predlažu uzročne veze među njima (novu teoriju), što izaziva duboku metodološku konfuziju kod klasičnih recenzenata.

Krenemo li od Karla Poppera i njegova strogoga kriterija falsifikabilnosti, jasno je da se taj zahtjev ne može izravno primijeniti na same ontološke sheme. Kategorijalni okviri sami po sebi nisu izravno opovrgljivi; oni se ne mjere instrumentima, već se ocjenjuju prema svojoj konceptualnoj plodnosti, koherentnosti i elegantnosti (Popper, 1959). Tek kada se iz ontologije izvedu specifične kauzalne tvrdnje, one ulaze u domenu popperovske provjere.

Zašto su onda znanstvene institucije u pravilu slijepa na nove ontologije? Odgovor nudi Donna Haraway sa svojim proslavljenim konceptom *situiranoga znanja* (eng. *situated knowledges*). Institucionalna znanost često pretendira na nepostojeći „božanski pogled odozgo” (pogled niotkuda), ne prepoznajući da je njezina paradigma oblikovana izvorima financiranja, disciplinarnim silnicama i akademskim politikama. Nasuprot tome, nezavisni su autori nužno situirani na marginama sustava. Njihova periferna pozicija ne znači manjak objektivnosti; naprotiv, ona nudi specifičan epistemički privilegij. Odozdo, s margine, mnogo su vidljivije one strukturne anomalije i mrtvi kutovi koji su samome centru znanstvene moći nevidljivi (Haraway, 1988). Thomas Kuhn, i suvremeni znanstveni pluralisti poput Hasoka Changa, s pravom prepoznaju da upravo ti glasovi s margine omogućuju *predparadigmatsko ujedinjenje* nepovezanih polja – sintezu koju visoko specijalizirana ortodoksija ne može izvesti jer je ograničena vlastitim kategorijalnim zidovima (Kuhn, 1962; Chang, 2012).

Logika otkrića: Peirceovska abdukcija naspram IBE-a

Osim akademskog statusa, glavni razlog epistemičke nepravde leži u samoj logici istraživanja. Institucionalna znanost svoju valjanost temelji na indukciji, a kada dopušta teorijsko hipoteziranje, svodi ga na *zaključivanje prema najboljem objašnjenju* (IBE – eng. *Inference to the Best Explanation*). U procesu IBE-a, znanstvenik se suočava sa skupom opservacija i pragmatično bira onu hipotezu koja to najbolje objašnjava – no ključno je da bira isključivo među *već postojećim*, odobrenim hipotezama unutar zadane paradigme.

Nezavisni autori, međutim, u gradnji novih ontologija koriste izvornu *abdukciju* kako ju je zamislio Charles Sanders Peirce (Peirce, 1931–1958). Za razliku od konzervativnog IBE-a, Peirceova abdukcija podrazumijeva kreativan, gotovo estetski skok – ona zahtijeva stvaranje potpuno *novih* koncepata, kategorija i pravila kako bi se objasnile anomalije u podacima koje stara pravila ne mogu obuhvatiti. To je istinska logika otkrića. Zato što stvara ono čega prije nije bilo, strogi recenzentski empirizam redovito i pogrešno diskvalificira peirceovsku abdukciju kao neozbiljnu spekulaciju, uskraćujući joj legitimitet u znanstvenome postupku.

Normativnost odozdo: Longinina kritička zajednica

Odbacivanjem abduktivnih iskoraka nezavisnih mislilaca, institucija ne šteti samo njima, već ozbiljno kompromitira i vlastitu objektivnost. Ovdje uvidi socijalne epistemologije Helen Longino postaju nezaobilazni. Longino tvrdi da znanstvena objektivnost nikada ne leži u savršenoj metodi izoliranoga pojedinca, već se rađa isključivo kroz *transformativnu kritiku* zajednice. No, da bi zajednica uopće mogla biti kognitivno objektivna, mora zadovoljiti četiri stroga kriterija:

Javni standardi: Moraju postojati prepoznatljivi kriteriji po kojima se teorije ocjenjuju.

Responzivnost na kritiku (*uptake of criticism*): Sudionici moraju biti spremni mijenjati svoje pozicije pod teretom dokaza.

Raznolikost perspektiva: Zajednica mora uključivati ljude različitih kognitivnih pozadina.

Jednakost intelektualnog autoriteta: Svi argumenti moraju se vrednovati prema snazi logike, a ne prema statusu (tituli) onoga tko ih izgovara.

Institucionalno isključivanje abduktivnih nezavisnih autora izravno krši treći (raznolikost) i četvrti (jednakost) kriterij. Eliminacijom radikalnih mislilaca formiraju se intelektualne eho-komore. Prema Longino, znanost koja ne integrira poglede sa svojih margina osuđena je na epistemološku inferiornost (Longino, 1990).

Heuristički predložak: Arhitektura transparentnosti kao Trojanski konj

Pitanje koje preostaje nakon ove dijagnoze jest izrazito praktično: kako vizionarska, nezavisna ontologija uopće može preživjeti sudar s recenzentima i ući u arenu Longinine transformativne kritike? Da bi dokazali da je njihov projekt progresivan istraživački program (u smislu Imrea Lakatosa, koji traži teorije koje anticipiraju nove činjenice, a ne samo one koje štite svoje „tvrde jezgre“), nezavisni autori moraju preuzeti potpunu i nedvosmislenu odgovornost za *epistemološku transparentnost* svoga teksta (Lakatos, 1978).

Ovdje se, međutim, izravno sudaramo s upozorenjem Paula Feyerabenda i njegovim anarhističkim izazovom „sve prolazi“ (*anything goes*). Feyerabend s pravom upozorava na opasnost od metodološkog fašizma – ne uvodi li strukturiranje teksta prema zadanoj arhitekturi novi normativni kalup koji nepovratno guši inovaciju i maštu?

Na ovo pitanje valja odgovoriti s potpunom filozofskom iskrenošću: da, predložena arhitektura *jest* oblik ustupka i normativnosti. Ovaj predložak ne odgovara na Feyerabendov izazov u vakuumu – on ga strateški, realpolitički zaobilazi. On nije konačno epistemološko razrješenje tenzije između anarhizma i akademskih pravila, već je to *pragmatični Trojanski konj*. Da bi radikalna, anarhistička ideja uopće dospjela na radni stol zatvorene institucije, ona mora prevoditi svoje koncepte na jezik koji ta institucija prepoznaje. Sljedećih pet faza stoga treba shvatiti ne kao sveto pismo metodologije, već kao heuristički alat – taktički protokol osmišljen isključivo u svrhu toga da tekst funkcionira kao samorecenzirajući mehanizam koji kritičaru uskraćuje priliku za paušalno odbacivanje (Feyerabend, 1975).

Dekonstrukcija kroz pet faza (Razrada modela)

Da bi nezavisni autor pomirio potrebu za inovacijom sa zahtjevom za transparentnošću, njegov rad (ili knjiga) morao bi u samoj svojoj kompoziciji odražavati sljedećih pet faza:

Faza 1: Čista ontologija i kategorijalna baza

U ovoj početnoj fazi od autora se traži najveća hrabrost. Ovdje se eksplicitno definiraju nove kategorije i postavljaju temeljne abduktivne premise. Ključ transparentnosti jest u tome da se na ovoj razini strogo zabranjuje iznošenje bilo kakvih kauzalnih (uzročno-posljedičnih) tvrdnji. Autor čitatelju komunicira isključivo arhitekturu svoga novog svijeta, iscrtavajući novu ontološku kartu stvarnosti bez tvrdnji o tome kako se entiteti na toj karti međusobno kreću.

Faza 2: Empirijska sidra i teorijska opterećenost činjenica

U drugoj fazi autor unosi empirijski materijal – „sirovinu“ preuzetu iz usvojene, ortodoksne znanosti. Međutim, kako bi izbjegao zamku naivnoga empirizma (vjerovanja u gole činjenice nezavisne od promatrača), autor ovdje, oslanjajući se na N. R. Hansona, mora pokazati visoku

svijest da su sve znanstvene činjenice već inherentno *teorijski opterećene* (eng. *theory-laden*). Činjenice se ne navode kao dogme, već isključivo kao *privremeni operativni oslonci* u trenutnoj paradigmi s kojima se mora raditi dok se paradigma ne sruši.

Faza 3: Abduktivni most (Peirceov kreativni skok)

Ovo je središnji, najdelikatniji trenutak teksta. Empirijska sidra iz druge faze sada se vizionarski propuštaju kroz novu ontologiju iz prve faze. Da bi održao transparentnost, autor mora tekstualno izolirati i eksplicitno označiti svoj intelektualni skok formulacijama poput: „*Koristeći peirceovsku abdukciju, ovi se empirijski fenomeni mogu ujediniti u koherentnu cjelinu isključivo ako pristanemo na uspostavu nove kategorije X.*” Ovdje autor jasno signalizira kritičaru svoj izlazak iz sigurne luke IBE-a i ulazak u hrabru gradnju nove kategorijalne mreže. Čitatelj se s time ne mora složiti, ali ne može optužiti autora za metodološku obmanu.

Faza 4: Kauzalna teorija i nomološka krparija (Cartwright)

Ovdje se događa ontološki prijelaz: **čista ontologija transformira se u provjerljivu teoriju.** Koncepti se stavljaju u pokret. Slijedeći filozofkinju Nancy Cartwright, autor ovdje gradi lokalne „nomološke strojeve” – on krpa različite, dotad nespojive modele (primjerice zakone sociologije i zakone termodinamike) u novu funkcionalnu cjelinu (Cartwright, 1999). Autor iz svoje krparije mora izvesti *testabilne kauzalne hipoteze*: mora javno deklarirati da „ako šavovi ove nove teorije drže, buduća bi empirijska mjerenja trebala pokazati točno određeni rezultat Z”.

Faza 5: Longinijanski poziv na transformativnu kritiku

Završni dio rada predstavlja napuštanje svake daljnje spekulacije i izravnu operacionalizaciju četiri kriterija Helen Longino. Umjesto grandioznih zaključaka, autor eksplicitno definira javne standarde po kojima se njegovu teoriju može srušiti (tzv. rubni uvjeti). Potom izravno poziva kognitivno raznoliku zajednicu (navodeći točne profile stručnjaka) na transformativnu kritiku njegovih abduktivnih šavova, uz javnu intelektualnu obvezu da će na svaku smislenu kritiku odgovoriti revizijom vlastitoga modela (responzivnost).

Studija slučaja: Biosocijalna sinteza i prijelaz u teoriju

Kako bismo ovaj apstraktni model učinili posve jasnim, primijenimo ga na stilizirani interdisciplinarni rad koji pokušava spojiti evolucijske mehanizme staničnoga metabolizma lipida (masti) s mehanizmima nastanka i održavanja klasnoga ljudskog društva (hipoteza biosocijalne sinteze).

Faza 1 (Ontologija): Autor na početku postavlja čistu kategorijalnu tvrdnju: strategije alokacije energije u biološkoj stanici i ekonomske makrostrukture društva nisu samo povezane analogijom, već su manifestacije *istoga temeljnog egzistencijalnog obrasca*. To je ontološka premisa novoga poretka stvari.

Faza 2 (Empirijska sidra): Autor minuciozno navodi postojeće biološke podatke o staničnome stresu i preživljavanju (citirajući ortodoksnu citologiju) te povijesne podatke o ranoj akumulaciji kapitala (citirajući ortodoksnu sociologiju).

Faza 3 (Abduktivni most): Autor ispisuje transparentan skok: „*Abduktivnim skokom spajam lipidne kapljice (biologija) i društveni kapital (sociologija) u novu, krovnu ontološku kategoriju 'zaštitnoga spremnika'.* Ovdje još ne tvrdim KAKO oni biološki djeluju jedno na drugo, već isključivo tvrdim da konceptijski pripadaju istomu redu postojanja.”

Faza 4 (Prijelaz u Teoriju i Cartwright): Ovdje vizija postaje kauzalna, provjerljiva teorija: „*Budući da dijele zajednički kod preživljavanja (krparija modela), postuliram da će suvremeni*

socioekonomski stres i klasna deprivacija kauzalno izazvati točno specifičnu epigenetsku alteraciju u lipidnome metabolizmu subjekta, a što mora biti mjerljivo konkretnim biomarkerom X.”

Faza 5 (Longinijanski poziv): Autor zaključuje: „*Definiram svoj rubni uvjet: ukoliko opsežne studije pokažu da biomarker X nije statistički značajno prisutan pri specifičnome klasnom stresu, temelj moga modela pada (Javni standard). Izričito pozivam medicinske antropologe, citologe i sociologe (Raznolikost perspektiva i Jednakost autoriteta) da testiraju ranjivost ovih Cartwrightijanskih šavova, obvezujući se na reviziju teksta ovisno o njihovim nalazima (Uptake).”*

Zamke diseminacije i patologije otvorenog pristupa

Prepoznavanje arhitekture teksta i njezina uspješna primjena rješavaju samo unutarnji epistemološki problem; vanjski problem institucionalne cenzure i dalje ostaje. Shvaćajući da tradicionalni recenzenti u visoko rangiranim časopisima često djeluju kao „čuvari vrata” (*gatekeepers*) posvećenih paradigmi, nezavisni se autori logično okreću suvremenim praksama *otvorene znanosti* (eng. *open science*), napose *preprint* arhivima i platformama za otvorenu recenziju.

Međutim, ti alternativni kanali nisu epistemološki savršeni – oni nose vlastite, vrlo specifične kognitivne patologije. *Preprint* kultura (što je dramatično i tragično ilustrirala recentna pandemija koronavirusa) u svojoj nereguliranosti često nagrađuje senzacionalističku brzinu nauštrb duboke kvalitete, generira pristrane eho-komore te služi kao plodno tlo za proliferaciju metodološki neispravne pseudoznanosti. Potpuno odsustvo bilo kakvih uredničkih „čuvara vrata” paradoksalno rezultira nedostatkom upravo one spore, mukotrpane i duboke transformativne kritike koju Helen Longino postavlja kao preduvjet objektivnosti.

Stoga, najsigurniji epistemološki i diseminacijski put za nezavisnog autora nije prepuštanje teksta nasumičnim algoritmima *preprint* servera, već svjesno formiranje neovisnih interdisciplinarnih kolegija. Okupljanje mreže takozvanih „prijateljskih kritičara” (ili još bolje, „neprijateljskih suradnika” – stručnjaka iz različitih polja koji se ne slažu u stavovima, ali dijele poštovanje prema strogosti argumentacije) osigurava prijeko potrebnu simulaciju kvalitetne institucionalne recenzije, ali bez njezine usko disciplinarne dogmatičnosti.

Zaključak

Odbacivanje nezavisnih ontoloških projekata od strane klasične institucionalne znanosti ne predstavlja samo problem za usamljene autore na marginama; ono predstavlja prvorazredan primjer epistemičke nepravde koja osiromašuje samu znanost, lišavajući ju transformativne snage situiranoga znanja onih koji su neopterećeni vladajućim paradigmama.

Kroz pet predloženih faza arhitekture transparentnosti, nezavisni autor ne kapitulira pred mehanizmima institucije, već uspostavlja strogo kontrolirani rječnik prijevoda: od postavljanja čistih novih kategorija, preko abduktivnog prepoznavanja skrivenih obrazaca i Cartwrightijanskoga krpanja raznorodnih kauzalnih modela, pa sve do hrabroga, Longinijanskog izlaganja vlastitih rubnih uvjeta pred raznolikom intelektualnom zajednicom. Takav tekstualni konstrukt prestaje biti puka, ezoterična spekulacija i izrasta u sofisticirani epistemički protokol spreman za ozbiljnu analizu.

Svijet u kojem živimo, kako to uvjerljivo sugerira suvremena filozofija znanosti, vjerojatno i nije mehanizam savršeno vođen jednom elegantnom jednadžbom koja se može otkriti linearnom indukcijom; on je složena krparija lokalnih istina i hibridnih sustava. Nezavisni, izvaninstitucionalni mislioci jedni su od rijetkih koji posjeduju dovoljnu dozu kognitivne drskosti da pokušaju krojiti preko zadanih i strogo čuvanih granica tih krpa. Hrabrim podvrgavanjem svojih vizionarskih ideja arhitekturi epistemološke transparentnosti, oni prestaju biti izolirani, neshvaćeni autsajderi i postaju neophodni graditelji novih istraživačkih programa, koristeći jezik i oruđe same institucije kako bi nepovratno izmijenili njezine granice, konture i budućnost.

Reference

- Bachelard, G. (1938). *La formation de l'esprit scientifique: Contribution à une psychanalyse de la connaissance objective*. Vrin.
- Cartwright, N. (1999). *The dappled world: A study of the boundaries of science*. Cambridge University Press.
- Chang, H. (2012). *Is water H₂O? Evidence, realism and pluralism*. Springer.
- Feyerabend, P. (1975). *Against method: Outline of an anarchistic theory of knowledge*. New Left Books.
- Fricker, M. (2007). *Epistemic injustice: Power and the ethics of knowing*. Oxford University Press.
- Haraway, D. (1988). Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective. *Feminist Studies*, 14(3), 575–599.
- Kuhn, T. S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. University of Chicago Press.
- Lakatos, I. (1978). *The methodology of scientific research programmes: Philosophical papers* (Vol. 1). Cambridge University Press.
- Longino, H. E. (1990). *Science as social knowledge: Values and objectivity in scientific inquiry*. Princeton University Press.
- Peirce, C. S. (1931–1958). *Collected papers of Charles Sanders Peirce* (Vols. 1–8). Harvard University Press.
- Popper, K. R. (1959). *The logic of scientific discovery*. Hutchinson & Co.

Literatura za daljnje proučavanje (Širi sociološki i epistemološki kontekst)

Za čitatelje koji žele produbiti razumijevanje dinamike moći, stvaranja znanja i uloge izvaninstitucionalnih aktera u razvoju znanosti, preporučuje se sljedeća klasična literatura koja izvrsno nadopunjuje teze iznesene u ovom eseju:

Bourdieu, P. (2001). *Science de la science et réflexivité. Raisons d'agir*. (Analiza znanosti kao društvenog polja (fr. *champ*) u kojem se akteri bore za simbolički kapital i monopol nad znanstvenim autoritetom. Ključno za razumijevanje onoga što motivira otpor recenzenata prema promjenama).

Foucault, M. (1969). *L'Archéologie du savoir*. Éditions Gallimard. (Proučavanje pravila prema kojima se određeni iskazi prihvaćaju kao „istiniti” ili odbacuju kao „besmisleni” u određenom povijesnom razdoblju (epistemi). Pomaže u razumijevanju dubinske arhitekture isključivanja onoga što se ne uklapa u prevladavajući znanstveni diskurs).

Latour, B. (1987). *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*. Harvard University Press. (Teorija akter-mreža (ANT) koja dekonstruira proces kako kontroverzne hipoteze, kroz regrutaciju saveznika – ljudskih i neljudskih – s vremenom postaju tvrde „crne kutije” prihvaćenih znanstvenih činjenica).

Harding, S. (1991). *Whose science? Whose knowledge? Thinking from women's lives*. Cornell University Press. (Daljnji razvoj teze o situiranome znanju, uvođenjem koncepta „snažne objektivnosti” (*strong objectivity*) koja se postiže tek kada se u istraživanje uključe iskustva, koncepti i perspektive marginaliziranih subjekata).